

CSANAKI JÁNOS PESTI PAP

Az Országos Levéltár Zichy-levéltárában¹ található a következő levél:

[Címzés:] Egregio domino Francisco Melith provisorio ac locumtenenti magnifico quondam Francisci Thewrek et domino sibi observando. In Diosgiör.

Szolgálatomat irom kegh: mint bizot vramnak: | Sok keppen az kegh:ielmes wr Isten ostarual latogatia | az varat Diosgiört, hog' illien hywseges iambor | Isten felö feiedelmeket ki wezen közzwle, minemwt | mastanis ki wet az mi kegielmes vrunkat, ki | bizon' az mi ellenseginknek az tessti ördögeknek | rettenetessegekre vala, de immár az w ez vilag- | bol valo ki menese batørsagot ada nekik, wg' | hog' immar haniak magokat, hog' nincz Twri | Giörg'nel töb, kitwl volna felelmek, immár | az kegietlensegben inkab mennek előb, melliet | kegh: iol lat, és tud, mind az által ez az | mi vndok binönkert vagion, kit nekwnk erős- | sen kellene siratnunk, ig' az meg teres | vtan az vr az w hyw szolgálaiat az iambor | feiedelmeket meg tartanaia, de erre az sze- | gen' kösegnek nem nag' gongia vagion, | meg latia azért meg minemw kegietlen az | Terek keze es mel' sauanio. De kerem az | vrat hog' [ne] hagian feiedelem nelkwl hanem ellense- | gnek birasara aggion olliat mint az mi ke- | gielmes vrunk kit ki wen az vr Isten.

Touabba kegh: akaratiabol be kellett iwni az mint ertem Marton deaknak, itt az ember | valtsagaban az mi panczelt hozot el nem veuek | twle, hanem tömlöczre vetik vala, és ighen meg | niomorodot volna. Az vrain kikkel be iöt és | wis nag' sirással könierge hog' az Istenert | ne hadnam, nem len mit tenem hanem | kezesse lek erette zent Giörg' napigh, az | Ambrus biro fogada hitire embersegere hog' | rea erőlteti szöleiet hazat mindenet el aggia | meg Sem hag' itt kezessegben. Azért kö- | niergök kegh: hog' erőltesse rea kegh is,

¹ Csanaki János levele Melith Ferencnek, 1571. márc. 28. Pest, MOL, Zichy-levéltár, Missiles, 514. cs. 02043.

mert | ha az nap el iw hat niaualiat kel nagiot | zenuednem, én penig meg vere-
met is ki | ontanam az kereztiem mellet ha kiannaia. | Kegh: szolgaltasson ve-
lem en kegielmede vagiok. | Az vr Isten tartsa nag' sok ideiglen io eges-
| ssegeben kegh: Pesten 28 martij Ao 1571.

Joannes Czianaki kegh: zolgaia

A levélíró Csanaki János 1564. január 18-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Két társával, Károli Miklóssal, a Gáspár öccsével és Félegyházi Tamással együtt indult el Debrecenből, bizonyára Méliusz támogatásával. A magyar coetus anyakönyvében is egymás után találjuk nevüket.² Az ekkortájt szokásos három tanulmányi év elteltével térhettek haza, hogy ki-ki most már szolgálatba álljon. Társairól tudjuk, hogy az új meg újabb tanoktól megbolydult Debrecennel küszködő Méliusz közelében maradtak,³ Csanaki sorsára csak következtethetünk abból, hogy egy 1570-ből származó adat szerint ekkor pesti lelkész volt.⁴ A török hódoltság területén levő pesti gyülekezet 1567-ben maradt pap nélkül, mikor korábbi lekipásztora, Bélyei Tamás innen Jászberénybe került. A Dunamellék püspöke, Szegedi Kis István ekkor szólította haza kolozsvári tanulmányújáról Skaricza Mátét, féltvén őt az unitárius eszméktől.⁵ Talán éppen Skaricza teremtet kapcsolatot a gyülekezeteit építő püspök és a Wittenbergből frissen hazatért fiatal pap között. „Krisztus Jézus szentelt vitéze” – így nevezte fiatalabb prédikátor társa Szegedi Kis Istvánt⁶ – életének példájával tanúsította, hogy mit vállal az, aki a török hódoltság alatt élő nép pásztorául szegődik. Csanaki vállalta ezt a sorsot, mert említett adatunk szerint 1570-ben már pesti lelkészként szerepel a wittenbergi coetus anyakönyvében, mint aki egy tallért küldött a hajdan őt is támogató intézménynek. Az adományt vivő Pesti Anthemius (vagy Anthonius) János talán már az ő neveltje volt.⁷

Városának és benne gyülekezetének meglehetősen vázlatos képét a 16. század utazóinak leírásaiból ismerjük. A Bécsből Konstantinápolyba tartó diplomáciai küldöttségek útja a Duna mentén vezetett. A fárasztó út nevezetes állo-

² *Album Academiae Vitebergensis*, II, Halle, 1894, 62; THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, II, Pápa, 1908, 18. Neve a *Matriculá*ban „Schannack”, a Coetuséban „Tsanaki”, majd „Czianakius” formában fordul elő.

³ RÉVÉSZ Imre, *Debrecen lelki válsága*, Száz, 70(1936), 38–75 és 163–203; Uő, *Félegyházi Tamás*, Uo., 71(1937), 273–303.

⁴ THURY, *i. m.*, 37.

⁵ SKARICA M., *Stephani Szegedini vita: A Loci communes*, Basel, 1586, e kiadásban β34".

⁶ TOLNAI DECSI Gáspár, *Az utolsó üdöben eginehani regnalo bünökről*, Várad, 1584, 59; RMNy 560.

⁷ THURY, *i. m.*, 37. 1 tallér volt az adomány szokásos összege. Értéke kb. 25 kg marhahús vagy 15 liter bor árának felelt meg. (1563-as pozsonyi limitáció szerint, MOL, Múzeumi Törzsanyag, 1653.) Anthemius János hazatérve budai pap lett. FÖLDVÁRY László, *Adalékok a dunamelléki év. ref. egyházkerület történetéhez*, I, Bp., 1898, 50.

mása volt a tisztelgés a budai pasánál, hogy zavartalan továbbjutásukat biztosítsák. Amíg a küldöttség ide eljutott, már látta Esztergom és Visegrád hajdani pompájának pusztuló emlékeit. A budai vár még több évtizedes elhanyagolt állapotában is csodálatot keltett a látogatóban. Az újonnan berendezkedett török hódítók mindabból, amit itt találtak, rendbe hozták és átalakították azt, ami számukra a társadalmi élet vagy a kultusz céljaira szükséges volt. A budai pasák új középületekkel is díszítették fővárosukat, márvánnyal és bronzal ékesített fürdőikről és istentiszteleti célokat szolgáló épületeikről az idegenek nagy csodálattal írtak.

Buda megtekintése után a követségek minden alkalommal átlátogattak a két partot összekötő hajóhídon a síkságon fekvő, vastag fallal övezett Pest városába is. A hátuk mögött hagyott úti élmények, a fehér és vörös márvány váltakozásához, az arany, de legalább is bronz csillogásához szokott szemnek Pest apró, elhanyagolt házaival, szűk, sáros utcáival szomorú látványt nyújtott. Még a korábban jó állapotban levő kőházak hiányzó üvegablakait is csak vászonnal pótolták. A város épületeinek nyomorúságos képével ellentétben az utcákon viszont nagy sürgés-forgás, eleven forgalom fogadta a látogatót. Az egymás hegyén-hátán levő apró boltokban nyugat és kelet portékáit kínálták a kereskedők. Mindent meg lehetett itt kapni, amit csak a vásárló keresett.⁸

A török adólajstromokból ismerjük Pest városa lakosságának lélekszámát is a 16. század második felében. A keresztény magyarok száma ezekben az években mintegy 300 fő volt; rajtuk kívül 1500 mohamedán kereskedő és idegen katona – a vár őrsége – lakott a városban. A budai hegyoldal egy részének szőlősgazdái is a pesti mohamedánok voltak, ezeké volt az a kereken száz naszád is, amellyel jelentős kereskedelmi tevékenységet folytattak. A magyar lakosság az átmenő kereskedelemről húzott valamelyes hasznot, és a városfalakon kívül az amúgy sem nagyon termékeny síkságot művelgette. 1562-ben 98 magyar családot tartottak nyilván Pesten, ezek mindegyike alig több mint egy forint adót fizetett évenként, míg ugyanakkor Budán a magyar családok, jövedelmüknek megfelelően ennek tizenhétszeresét fizették.⁹

A külső benyomások mellett az utazók szerettek volna persze minél többet tudni az itt élő népek életéről, műveltségi viszonyairól és arról, hogy a török uralom alatt hogyan próbálják a keresztény hívők kialakítani egyházi intézményeiket. Éppen ez utóbbit illetően már az első török terjeszkedés óta sokféle és nem is mindig egyező híradást továbbítottak nyugaton. A követségek útját megörökítő naplók lejegyzői több esetben német lutheránus lelkészek voltak, akik a meglátogatott keresztény gyülekezetek felekezeti hovatartozását is meg-

⁸ Stephan GERLACH, *Tagebuch*, Frankfurt/M, 1674; Salomon SCHWEIGER, *Ein neue Reyßbeschreibung auß Teutschland nach Constantinopel*, Nürnberg, 1619.

⁹ KÁLDY-NAGY Gyula, *Harács-szedők és ráják*, Bp., 1970, 115–120.

próbálták tisztázni. Elsősorban a nagymarosi unitáriusok vonták magukra a figyelmet, akikkel olykor vitába is szálltak, ezenkívül Tolna virágzó mezővárosának jeles gyülekezete az, ahol hosszabban időztek, különösen, ha lelkésze az átutazónak éppen wittenbergi tanuló társa volt.

Ezekben az útleírásokban Budáról és Pestről is vannak tudósítások, melyek az egyházi élet kérdéseire is kitérnek. Stephan Gerlach lelkész 1573-ban Budán a keresztény templomban latin iskolát talált. Egy, a felekezete felől megkérdezett diák Melanchthon nevére hivatkozott. Az oltár előtt azonban Gerlach egy asztalt látott, és ezért gyanakodva írja: „sind sie uns der Calvinisterey verdächtig fürkommen, deßhalben wir ihn gefragt. Er aber geantwortet: sie hielten das Abendmahl nur allein unter einerley Gestalt.” A budai pap nevét ismerjük ebből az időből: Szováthi Gáspárnak hívták, a wittenbergi egyetemnek nem volt beiratkozott hallgatója. Gerlach tudósítása az egy szín alatti úrvacsoravételt illetően teljesen érthetetlennek tűnik. Valami félreértést kell feltételeznünk, vagy az értesülésében, vagy a közlésében.

Salomon Schweiger Tübingenből származó lelkész Pesten 1576-ban meglátogatta a keresztények templomát, hallotta, hogy papjuk az evangélium híve. A német polgár fontosnak tartotta azt is feljegyezni, hogy toronyórájuk és harangjuk nincsen, minthogy harangot Esztergom és Buda kivételével sehol sem lehet találni a török uralom alatt levő egész ország részben.¹⁰

Nem szólnak ezek az általában csak külsőségeknél időző tudósítások Buda egy nehéz keresztet hordozó keresztény gyülekezetéről, a Csonkatoronyban raboskodó magyarok közösségéről. Csanaki pesti papsága idején itt írta „nehéz vasnak alig hordozásában” szép fohászkodó énekét Palatics György.¹¹ Az itt sínylődők számára ezekben az években külön imádság is készült: „Könyörgés a töröknek dühösködése ellen, ki a Krisztusnak szent gyülekezetit és a keresztény birodalmakat tellyességgel el akarja rontani és pusztítani. A budai Csonkatoronyban való raboknak és a több nyomorult keresztényeknek szereztetett: kiknek ez imádság nem olyan hosszú, mint a kedve tölt testi keresztényeknek.”¹²

1566-tól 1578-ig Szokollu Musztafa volt a budai pasa. Személyével foglalkoznunk kell, mert világi hatalma éppen addig terjedt, ameddig a Duna melléki püspökség területén Szegedi Kis István, majd utóda kormányozta a gyülekezeteket. Csanaki Jánossal meg körülbelül egy időben kezdték pest-budai szereplésüket, és talán egy időben fejezték is azt be. A Takáts Sándor rajzolta portréból annyit mindenesetre elfogadhatunk, hogy szerette a békességet.¹³ Kitűnő családi kapcsolatai segítették szépen ívelő pályáján, az adott lehetőségekkel élve

¹⁰ SCHWEIGER, i. m. és FEKETE Lajos, *Budapest a törökkorban*, Bp., 1944, 156–162.

¹¹ RMKT VIII, Bp., 1930, 169–172.

¹² Megőrizte HUSZÁR Gál énekeskönyve. Komjáti, 1574, I, CXIX–CXXII, RMNy 353.

¹³ TAKÁTS Sándor, *A török hódoltság korából*, Bp., é. n., 85–120.

ügyesen gazdálkodott, gyarapította vagyonát, pompás épületekkel szépítette fővárosát. Sokaktól irigyelt pozícióját nem óhajtotta elveszíteni, s alattvalóinak nyugalma biztosította az ő gyarapodását. Ez teszi érthetővé sokszor idézett leveleit is, melyekben valamelyik majorjának a kassaiaktól papot óhajtott szerezni.¹⁴ Az adót ugyanis, amelyet tízévenként állapítottak meg újra, hiánytalanul be kellett fizetni a kincstárnak, ha közben az adózók megszöktek is. Ahhoz viszont, hogy az adózó nyáj szép rendben együtt maradjon, pásztorra volt szükség. Még adómentességet is biztosított a fennhatósága alá tartozó területen élő keresztény papoknak, amit pedig más pasák nem tettek meg.¹⁵

Tudott azonban érdek nélkül is emberséges lenni, amit a „váci színjáték” esete bizonyít. Vácra látogatván 1576-ban, tiszteletére a bég látványos mulatságot rendezett. Egy foglyul esett egri vitézt oszlophoz kötett, és egy oroszánt szabadított rá. Az oroszán azonban a tehetetlen embert nem bántotta, őret viszont, aki megpróbálta a rab ellen ingerelni, széttépte. Ennek láttán a jelenlevő bégek a pasa előtt térdre esve könyörögtek a magyar ifjú életéért, mert Isten akaratát ismerték fel csodálatos megmenekülésében. A pasa szabadon is bocsájtotta – Isten olyan csodákat tesz, mint az ősegyházban, fűzi hozzá az egykorú tudósító.¹⁶

Ezek az értesítések, amelyek számát továbbiakkal is szaporíthatnók, csak esetleges és felszínes képét adják a hódoltságbeli keresztény magyarság életének. Aki itt élt, vállallnia kellett a megváltoztathatatlan külső körülményeket, és ezek között gondot kellett viselnie magára és a nyájra.

Csanaki János fent közölt levele arra vet világot, hogy milyen különleges szolgálatot vett magára, amikor egy ilyen nyomorúságos kis gyülekezet lelki-pásztora lett. A levél első részében a 16. században szokásos prédikatori feddést kapja a címzetten keresztül a „kösség”: az undok bűneinkért reánk bocsájtott testi ördög, a török, büszkén hányja magát, terjeszkedik is, mert Isten kivette a világból a hűséges, jámbor és istenfélő fejedelmeket, amilyen Túri György és Török Ferenc volt (Pápán és Debrecenben egyaránt a Török család pártfogolta a reformációt!). Térjünk meg, és akkor Isten a jámbor fejedelmeket is megtartja hívei boldogulására.¹⁷ A levél második részéből látjuk azonban, hogy a pesti pap

¹⁴ *Budai basák magyar nyelvű levelezése*, I, Bp., 1915, 62–63 és 64–65.

¹⁵ KÁLDY-NAGY, i. m., 73.

¹⁶ TAKÁTS Sándor, *Rajzok a török világból*, I, Bp., 1915, 289. Az esetet Zeleméry László írta le, Dobó István unokaöccse, az esztergomi érsek birtokainak kormányzója. Tőle való a II. zsoltár „Zugódik, dul-ful magában ez világ” kezdetű parafrázisa, amely a 16. században nagyon népszerű volt.

¹⁷ Verancsics Antalnak Thury György haláláról írt latin nyelvű levele gondolatról gondolatra egyezik Csanaki két héttel korábban írt levelével. VERANCICS Antal *Összes munkái*, X, Pest, 1871, 182–183. A protestáns prédikátor hangja és Verancsics katolikus humanista latin nyelvű kifejezései csaknem fedik egymást. Nyilván mindketten az ebben az időben ilyen alkalmakra használatos levélformulát használták.

nem maradt meg a mások feddésénél, szabadsága kockáztatásával tette szavát hitelessé, valóban mindenkinek szolgája volt, hogy mindeneket megnyerjen. A levél címzettje, Melith Ferenc,¹⁸ Török Ferenc tiszttartója, egyik fogságba jutott emberét akarta kiváltani. A váltságba küldött páncélt a törökök nem tartották elégségesnek, hozzáját is tömlöcbe vetették. A pap vállalta helyette a kezességet, most ő könyörög, hogy egy hónapon belül váltsák ki, különben nyavalyát kell szenvednie, nagyot. Méltán aggódott szabadságáért, mert a cserben hagyott kezesek irgalmatlanul megéreztek, hogy mely „savanyú” a török keze.

Melith Ferenc gondoskodott kiváltásáról, mert Csanaki a hercegszöllősi zsinaton 1576-ban már részt vett, neve ott található a kánonokat aláíró lelkészek között.¹⁹

Bizonyosan az ő papsága idején, 1574–75 fordulóján volt Pesten fogságban Veresmarti Illés és két lelkész társa, mindnyájan a Duna melléki Egyházkerületből. A nagyharsányi hitvitában felülmaradtak ugyan az unitáriusokkal szemben, a legyőzötteket át is adták ítéletre a töröknek, de az unitáriusok perújrafelvétel-lel éltek. A budai hitvitán Szokollu Musztafa előtt most már Veresmartiék veszítettek. A pasa börtönét is csak úgy tudták elkerülni, hogy a budai és pesti bíró vállalta a kezességet pénzváltásukért. A gondból és a gyalázatból jócskán juthatott a pesti papnak is, amíg háromszor 3333 forintos váltságdíjukat egész Magyarország keresztény gyülekezeteitől összekoldulták.²⁰

Musztafa pasának három év múlva nevezetes találkozása volt a pesti pap-pal. Az esetről egy „ősz ének” szólt, melyet prózára váltva Szamosközi István jegyzett fel:

„1578. szinte pünköszt napján... Nappal három órákor nagy setét felhő kezd lenni, tarta mind napestig, azután erős dörgés, csattogás, villámlás. Vala egy torony az várba... Számtalan sok porral volt rakva. Ez tornyot éjféلكor megütötte az menykü. Nagy fényességgel jött az kü alá, mint egy lámpás; ez tornyot és az mellette való palotákat mind elhánta vala... Igen sok keresztény rab volt az csonka-toronyban, ötszázig való, harmincnégyet vesztett az kő bennek... Az csonka-torony körül való őriző törökök mind elvesztek szörnyüképpen... Az Dunán való hidat is nagy helyen általszakasztotta volt... Az város kapui mindenütt megnyílt volt, házaknak ajtai azonképpen, lakatok, záruk megnyíltanak... Reggel, az nap hogy feltámadt volna, szerin-szerte széllal az hegyen az nagy füst vala, egyik az másikat nem látja vala. Az törökök széllal futottak reggel sirva-jajgatva, ki anyját, ki fiát, ki atyját kereste; az török azt mondja,

¹⁸ Méliusz hozzá intézett feddő levele: ItK, 39(1929), 462–464, vö. *Studia et Acta*, 1967, II, 289.

¹⁹ F. A. LAMPE–P. EMBER, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728, 293.

²⁰ FÖLDVÁRY, *i. m.*, 46–49. Kassán még 1576-ban is gyűjtenek váltságdíjukra. Száz, 29(1895), 134.

hogy csak fizetett nép tizenkét száz veszett akkor. Basa háza az Duna mellett vala, onnat várban sirván megyen vala, azután sok ideig házából ki nem jött, gyászfekete ruhát csináltatott, és azzal siratta Buda veszését. Az pesti keresztény papra igen haragudt, hogy ily hir volt, hogy az pesti pap ez veszedelmet jól tudta, és az végvárakba is az magyaroknak megírta volna, hogy ez következik Budára. Előhivatta az papot, szidalmazta, és az fejére pökött egynéhányszor...²¹

A találkozás a budai pasa részéről alkalmasint az utolsó volt, mert a szultán helytartóját, akit Allah így elhagyott, hamarosan eltétette láb alól. Nehéz volna megmagyarázni, hogy a jövődőlés vajon az unitáriusok körében az 1570-re várt eszkatologikus látomások kissé lemaradt változata-e, vagy pedig az Anti-krisztus uralmának végét jelentő prodigiumok közé sorolandó, és akkor Szegedi Kis István vetése.²² A pesti papban azonban, aki végvári vitézekkel levelezett, aki a török romlását megjósolta, a törökösség vádjával aligha illethető, a törököt a testi ördöggel azonosító Csanaki Jánost gyaníthatjuk.

(1973)

---

²¹ *Musztafa budai basa álma, s a nagy löporrobbanás, Szamosközy István történeti feljegyzése*, közli VERESS Endre, TT, 1896, 741–743; 742. A budai löportorony robbanásáról a kortárs Bornemisza Péter is megemlékezett. SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter*, Sopron–Bp.–Győr, 1938, 292–293.

²² SZEGEDI KIS István, *Speculum Romanorum pontificum*, Basel, 1584, 13–23.